

rinden tenkitli metni Murat Yurtsever tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış (*İsmâil Hakkî Divânı [İnceleme-Metin]*, Bursa 1990) ve inceleme kısmı yeniden düzenlenmek suretiyle basılmıştır (bk. bibl.). 2. *Mi'râciyye*. 1121'de (1709) Bursa'da yazılan 477 beyitlik manzume sanatlı ifadesi, muhteva zenginliği ve dile getirdiği yüksek duygularla edebiyatımızın diğer mi'râciyyeleri arasında seçkin bir yere sahiptir. Çeşitli nüshaları içinde Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'ndeki (Genel, nr. 124) müellif hattı ile olan tezhipli yazma yanında yine kendi yazısıyla olan bir diğer nüsha (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1790, vr. 66^b-82^b) özellikle kaydedilmeye değer. Eserin 1267'de (1851) İstanbul'da yapılmış bir baskısı vardır. Mesnevi şeklinde yazılan eserin diğer mi'râciyyelerle birlikte işlediği motifler bakımından karşılaştırmalı olarak tahlil ve değerlendirmesi Metin Akar tarafından yapılmıştır (*Türk Edebiyatında Manzum Mi'rac-nâmeler*, s. 171-172; ayrıca bk. İndeks). 3. *Manzûmât*. İsmâil Hakkî'nin 1117 (1705) yılında kaleme aldığı 150'yi aşkın manzumesini kendi el yazısı ile kaydettiği bu mecmua Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 222^b-252^b). Çeşitli eserlerinde dağınık olarak yer alan şiirleri ise Mahmud Nâsîh tarafından bir araya getirilmiştir (*Sûbhatü's-sâlikin*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Genel, nr. 1700).

Şerhleri. 1. *Ferâhu'r-rûh*. Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin Muhammediyye adlı eserine yaptığı geniş hacimli şerhtir. 1105'te (1694) kaleme alınan şerh İsmâil Hakkî'nin en çok aranan, yazma nüshaları ve baskıları en fazla olan eseridir. Müellif hattı ile nüshası Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan şerhin (Genel, nr. 59-61) toplam altı baskısı yapılmıştır (Bulak 1252, 1255, 1256, 1258; İstanbul 1274, 1294). Kitabın latif harfleriyle sadeleştirilmiş bir kitabını da vardır (*Ferâhu'r-Rûh*, haz. Mustafa Utku, İstanbul 2000). 2. *Rûhu'l-Mesnevî*. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin *Mesnevî*'sinin ilk 738 beytinin şerhidir. Gördüğü rüyalar ve aldığı mânevî işaretler üzerine yaptığını belirttiği şerhe sık sık kendi şiirlerinden de parçalar katmıştır. Müellif hattı nüshası Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan (Genel, nr. 72-74) bu hacimli şerhin de ikişer cilt halinde yapılmış iki baskısı vardır (İstanbul 1285, 1287; eser üzerinde şu çalışmalar yapılmıştır: Muti Akkoyun, *Rû-*

hû'l-Mesnevî'deki Metod ve Mesnevî'nin İlk On Sekiz Beyti, yüksek lisans tezi 1985, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ahmet Sevgi, "İsmâil Hakkî Bursevî'nin Mesnevî Şerhi'nde (I. cilt) Müellife Ait Manzum Parçalar", *VII. Milli Mevlânâ Kongresi. Tebliğler*, Konya 1994, s. 43-48). 3. *Kitâbü'l-Envâr*. Doksan dokuz beyitlik bu kaside içinde geçen tasavvufi istilâhların yine kendisi tarafından yapılmış şerhiyle birliktedir. Müellifin 1121'de (1710) kaleme aldığı eserin kendi hattı ile bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Mihrişah Sultan, nr. 189). Nevin (Gümüşi) Mete eser üzerinde doktora çalışması hazırlamış (*İsmail Hakkî Bursevî'nin Diğer Eserlerine Müracaatla, Kitâbü'l-Envâr Şerhi ve Şerh Metodu*, 1998, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), M. Murat Yurtsever de eseri bir makaleye konu etmiştir ("İsmâil Hakkî Bursevî'nin Kitâbü'l-Envârı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/7 [1998], s. 279-296). 4. *Şerh-i Nazmü's-sülûk*. İbnü'l-Fârîz'in *Nazmü's-sülûk (et-Tâ'iyye)* adlı kasidesinin ilk dört beytinin şerhi olup müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Mihrişah Sultan, nr. 189/1). 5. *Şerh-i Pend-i Attâr*. Ferîdüddîn-i Attâr'a isnat edilen *Pendnâme*'ye yaptığı geniş hacimli bir şerhtir. Müellif hattı nüshası Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan şerh (Genel, nr. 68-69) çok rağbet görmüş olduğundan çeşitli yazma nüshaları bulunduğu gibi iki de baskısı vardır (İstanbul 1250, 1287). Eser üzerinde bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Rafiye Duru, *Bursalı İsmâil Hakkî'nin Şerh-i Pend-i Attâr'ı [İnceleme-Metin]*, Ege Üniversitesi, 1998, Sosyal Bilimler Enstitüsü). 6. *Şerh-i Ebyât-ı Hacı Bayrâm-ı Velî*. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin, "Çalabım bir şar yaratmış" mısra ile başlayan manzumesinin şerhi olup müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Esad Efendi, nr. 1521/1). 7. *Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre*. Yunus Emre'ye atfedilen iki şathiyye ile iki ilâhının şerhidir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1521/2, 4, 6, 7 [müellif hattı]). 8. *Şerh-i Nazm-ı Ahmedî*. İsmâil Hakkî'nin, şairinin hangi Ahmedî olduğunu bilmediğini belirterek şerhettiği hece vezniyle yazılmış yedi beyitlik bu şathiye Dukakin-zâde Ahmed Bey'e (X./XVI. yüzyıl) aittir. Müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Mihrişah Sultan, nr. 189/1, vr. 103^a-106^a; Esad Efendi, nr. 1521, vr. 81^b-86^a). İstanbul'da basılan (1330) şerh,

Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı tarafından da neşredilmiştir (*Bitmemiş Ot Dibinde Doğmadı Bir Göçen: Şerh-i Nazm-ı Ahmed*, An-kara 2000). 9. *Şerh-i Nazm-ı Hayretî*. Bu mutasavvıf şairin, "Sînemîn bağında bitmiş bir ağaçta dört dal" mısra ile başlayan manzumesine şerhtir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2749/5'tekinden başka Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî'de üç nüshası daha vardır). 10. *Şerh-i Ebyât-ı Hasan-ı Kâdirî*. Çağdaşlarından olduğu anlaşılan bu mutasavvıf şairin, "Bu gönül hem Hak'tadır hem anda Hak" mısra ile başlayan manzumesinin şerhi olup İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki (TY, nr. 3339/3) nüshadan başka Süleymaniye Kütüphanesi'nde de iki nüshası mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

İsmâil Hakkî Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul 1333, IV, 314, 318, 429; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, İstanbul 1291, s. 103; *Mecmûa*, Millet Ktp., Ali Emîrî, Manzum, nr. 650, vr. 37^a; *Ahidnâme-i Hakkî*, İstanbul 1329, s. 14; Sa-fâî, *Tezkiret*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2549, vr. 77^a; Belîğ, *Nuhbetü'l-âsâr*, s. 87; Şeyhî, *Vekâyü'l-fuzalâ*, II-III, 683; Sâlim, *Tezkire*, İstanbul 1315, s. 227-229; Râmîz, *Âdâb-ı Zurefâ* (nşr. Sadık Erdem), Ankara 1994, s. 81; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 126-127; Sa-haflar Şeyhizâde Esad, *Bağçe-i Safâ-endûz*, İÜ Ktp., TY, nr. 2095, s. 35; Hammer, *GOD*, IV, 135-137; Fatîm, *Tezkire*, s. 62-63; Mehmet Ali Aynî, *İsmâ'il Hakkî, philosophe mystique*, Paris 1933, s. 89-91; a.mlf., *Türk Azizleri I: İsmâ'il Hakkî*, İstanbul 1944, s. 223-237; Sadeddin Nûzhet Ergun, *Antoloji*, İstanbul 1942, I, 148; TYDK, III, 644-645; Vasfî Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1970, s. 554, 573; Sakıb Yıldız, *L'exégète turc İsmâ'il Hakkî Bur-sawî. sa vie, ses oeuvres et la méthode dans son tafsîr Rûh al-Bayân* (doktora tezi, 1972), Sorbonne Üniversitesi, tür.yer.; Metin Akar, *Türk Edebiyatında Manzum Mi'rac-nâmeler*, Ankara 1987, tür.yer.; Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara 2000, s. 417-420.

M. MURAT YURTSEVER

İtikadî Görüşleri. Akaid konularında genellikle Ehl-i sünnet'e mensup olduğunu söyleyen İsmâil Hakkî Bursevî tasavvufu Muhyiddin İbnü'l-Arabî ekolüne bağlı olduğundan bilgi bahsi, ulûhiyyet, nübüvvet ve âhirete ilişkin meselelerde farklı görüşler benimseyip Süfiyye akaidinin temsilcileri arasında yer alır. Ona göre "Ehl-i sünnet" kavramı Hz. Peygamber'in, ashabın ve tasavvuf erbabının sünnetine tâbi olanları ifade eder; "ehl-i bid'at" ise bunlara muhalefet edip cüz'î akla uymayı benimseyenleri anlatır. Böylece İsmâil Hakkî sünnetin kapsamına meşâ-yihin görüş ve davranışlarını da dahil eder

(İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, I, 169; IV, 192). Bursevî'nin belli başlı itikadî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür:

Bilginin zâhirî kaynakları yanında bâtinî kaynakları da mevcut olup bunlar vahiy ve ilhamdan ibarettir. Ledünnî veya keşfî adı verilen bu bilgilere sadece amel-i sâlih işleyen takvâ sahipleri ulaşır. Vahiy ve ilham, doğrudan doğruya Allah'tan alınması bakımından aynı olmakla birlikte edebe riayet etmek amacıyla vahyin peygamberlere, ilhamın ise velîlere mahsus olduğu söylenir. Kişi kemale erince ilâhî feyizleri almaya elverişli hale gelir ve açık bir şekilde Allah'tan bilgi aldığını farkedir. Bunun Allah'tan geldiğini bilmek için başka bir bilgiye de ihtiyaç duymaz. Bu tür bilgiyi reddetmek insanı cehenneme götüren davranışlardan birini oluşturur (a.g.e., II, 285; V, 271, 275; VIII, 344). Keşif ve ilham yoluyla elde edilen bilgiler peygamberlerin tebliğleriyle ilgili tereddütleri ortadan kaldıran bir mahiyet arzeder. Nitekim keşfen sabit olan bir hadis, isnad zincirinin bulunmamasına rağmen hadisçilerin rivayet ettiği hadisten daha sahihtir, zira keşif ehli hadisi doğrudan doğruya Hz. Peygamber'den alır (İsmâil Hakkı Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, s. 10). Keşfî bilgiler naslarda haber verilen gayb âlemiyle ilgili problemlerin çözülmesinde de kullanılabilir (İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, IX, 185).

Allah'ın zâtı ve sıfatları konusunda bilgi edinmek için en önemli kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Bu alanda kesin bilgiye ulaşmak, ilâhî isimleri sürekli zikredip bütün benliğiyle bu noktada yoğunlaşmak sayesinde mümkün olur. Bunu tam olarak gerçekleştiren kişinin kabiliyetine göre ilâhî isimlerle ruhu arasında bir ilişki meydana gelir, ilâhî ve kevnî sırlara dair bilgilere ulaşır (a.g.e., III, 307). İlâhî feyizlere mazhar olan kişi sonunda Allah'tan başka hiçbir varlığın bulunmadığını, kâinatın ilâhî tecellilerden ve mâsivânın hayallerden ibaret olduğunu anlar. Tevhidin hakikati olan "lâ mevcûde illallah" derecesinde bulunan kişi öyle bir makama yükselir ki onda kul rab olur ve her şeyi Allah ile aynı görür. Bu noktaya erişen insan kendini yokluk mertebesinde bulur, böylece Allah ile halvet hali gerçekleşir ve kenz-i mahfî adı verilen ilâhî bir makam zuhur eder. Vahdet makamı olan bu halde kulun varlığı ortadan kalkar ve sadece Allah'ın varlığı kalır (a.g.e., VI, 402; İsmâil Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-Hitâb*, s. 162-163; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, s. 155).

Tevhidin "lâ ilâhe illâ hû, lâ ilâhe illâ ente, lâ ilâhe illâ ene" şeklinde üç mertebesi bulunduğu gibi şirkin de açık, gizli ve en gizli üç derecesi vardır. Açık şirk puta tapmaktır. Bundan kurtulmanın tek yolu tevhiddir. Gizli şirk, dünyaya ve nefis arzularına meylederek rubûbiyyetin dışındaki şeylere iltifat etmektir. Bundan kurtulmanın yolu "bir"i "bir" için "bir"le birlemektir (vahdâniyet). Gizli şirk seçkin kullar için söz konusudur. En gizli şirk ise Allah'tan başka varlık görmek ve benliğin mevcudiyetine inanmaktır. En seçkin kullara ait olan bu şirkten kurtulmak nâsûtiyyeti yok edip lâhûtiyyette bekâ bulmakla (vahdet) mümkündür (İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, II, 219).

İlâhî isim ve sıfatlar, Allah'ın yaratıklar-la ilişki kurmasını sağlayan ve zâtıyla yaratıkları arasında bir tür perde fonksiyonunu gören vasıtalarlardır. Esasen Allah için biri ahadiyyet, biri de vâhidiyyet olmak üzere iki mertebe vardır. Birincisinde Allah her türlü nitelikten müstağni olan mutlak varlıktır. İkincisinde ise isim ve sıfatlar olarak kulları tarafından bilinmesi mümkün hale gelir. İsimler ve sıfatlar tevkifidir. İlâhî kelâm harf ve seslerden oluşmadığı halde Hz. Mûsâ duyduğu kelâmın Allah'a ait olduğu konusunda zaruri bir bilgiye sahip kılınmış, sanki bütün varlığıyla onu algılamıştır. Âhirette de ilâhî kelâmın duyulması bu şekilde gerçekleşecektir (a.g.e., VI, 322). Haberî sıfatlar mecazi anlam taşır. Allah zâtıyla değil zâtının nurları ve sıfatlarının tecellileriyle her yerde mevcuttur. Allah, zâtını ve sıfatlarını yaratıklara tanıtırken azamet ve kibriyâ konusunda zihinlerinde oluşan kavramları seçmiş ve kibriyâsını anlatırken arştan söz etmiştir. Velî kullarının kalpleri onun arşıdır, bütün sıfatlarıyla onlara istivâ etmiştir (a.g.e., I, 403-404; V, 365; VI, 101; VIII, 166).

Mutlak olarak bütün oluşlardan sıyrılma anlamında tam bir "insilâh" vuku bulup beşeriyet halinin yok olmasından sonra insanın Allah'ı dünyada kalp gözüyle (basîret) görmesi mümkündür. Peygamberler, hatta velîler bu dünyada Allah'ı kalp gözüyle görmüşlerdir. Madde âlemini aşan Hz. Peygamber ise cisim sûretine bürünen sırrı ve ruhuyla, yani basar ve basîretiyle keyfiyetsiz olarak rab-bini görmüştür. Allah'ın rüyada görülmesi de mümkündür, zira rüyada gören göz değil kalptir. Nitekim seleften pek çok kimsenin Allah'ı rüyada gördüğü nakledilmiştir (a.g.e., III, 77-80, 232; V, 122; IX, 222). Âhirette herkes Allah'ı inandığı

gibi, insân-ı kâmil olanlar ise tam olarak göreceklerdir.

Peygamber, ilâhî feyizleri vasıtasız bir şekilde alma kabiliyetine sahip olan kimsedir. İnsanın Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmasının mânası da budur. Bütün insanlar Allah'ı bilmek için aklı kullanmakta eşit oldukları halde peygamberler kalplerinde açılan bir yolla vahiy olarak diğer insanlardan ayrılır. Peygamberlerin hepsi insanları inkâr, şirk, bilgisizlik, kötülük ve ahlâksızlıktan kurtarıp Allah'ın varlığını ve birliğini, bilgi üretmeyi, iyilik yapmayı ve erdemli olmayı öğretmek suretiyle onları yüce değerlerle bezemişlerdir. İlâhî kitapların özeti bundan ibarettir (a.g.e., I, 181, 224, 439; IV, 425; V, 257; VI, 323; VIII, 228). Allah'ın peygamberleri göndermesinden maksat Hz. Muhammed'in varlığıdır. Önce gönderilen peygamberler insanlara onun nübüvvetini müjdelemeye yönelik bir hazırlık safhası teşkil etmişlerdir. Zira ilk defa "akl-ı evvel" veya "felek-i a'lâ" diye de bilinen Hz. Muhammed'in ruhu yaratılmıştır. Yaratıkların ilki ve aslı olduğundan ona ümmî denilmiştir. Ölülerini diriltmek gibi pek çok mucizesi vardır. Çelişki taşımayan Kur'an gibi hacimli bir kitabı getirmesi onun ilmî mucizesini oluşturur. Ebeveyni diriltilmiş ve ona iman ettikten sonra tekrar âhirete intikal etmiştir.

Resûlullah örfî anlamda son peygamber olmakla birlikte nübüvvetin "Allah'tan haber vermek" şeklindeki asıl anlamı dikkate alınırsa peygamberlik kıyamete kadar devam edecektir. Hâtemü'n-nebiyyîn oluşu nübüvvetinin çocuklarına intikal etmediği anlamına gelir. Allah'tan doğrudan haber alanlara, Cebrâil vasıtasıyla vahye mazhar olanlar tarzındaki örfî anlamıyla nebî değil velî denilir. Şu halde gerçek anlamda nübüvvet sona ermeyip ümmet içindeki velîler aracılığıyla devam etmektedir (a.g.e., I, 217; II, 245; III, 253, 255; VII, 187; IX, 501). Her mümin bir velîdir, ancak velâyetin en yükseği fenâ mertebesine erişip Allah'la bekâ bulmaktır. Hz. Peygamber'in vârisi olan velîler kâinatın mânevî direkleridir. İnsan ruhu bedenini terkedince ceset çürüyüp dağıldığı gibi velâyet sona erip artık velî zuhur etmeyince kâinat dağılacak ve kıyamet kopacaktır. Allah'a ve peygamberlere imanının yanı sıra velîlere de inanmak gerekir. Kesbî olduğu zannedilirse de esasen nübüvvet gibi velâyet de vehbîdir. Vasıtasız bir şekilde Allah'la irtibat kuran velîlerin getirdikleri bilgilere "ilham âyetleri" veya "bâtinî vahiy" denilir. Peygamberler

müstakil bir şeriat getirdikleri halde velîler bu şeriatı açıklayıcı bilgilere mazhar olurlar. Peygamberlere gelen vahiylerle iman etmek gerektiği gibi müminlerin bunlara da inanması gerekir. Meleklerle daima irtibatlı olan velîler bu sayede gaybı bilirler, hatadan korunmuş olup bütün varlıklar emirlerine âmâde olur. Kerâmetler hem velâyeti hem de Hz. Peygamber'in nübüvvetini kanıtlar. Kerâmetlerin en önemlisi ilmî olanıdır, zira hârikulâde olaylardan ibaret olan kevnî kerâmetlerin benzerleri Ehl-i kitabın ruhbanları veya doğuştan güçlü bir ruhî yapıya sahip kılınan kişiler tarafından da ortaya konabilir. Mârifetullahı ilişkin bilgilerle insanları irşad edip sâlih birer kul haline getirmek ise en büyük ilmî kerâmettir (a.g.e., III, 316, 333, 355-356; IV, 51, 56, 61-62, 80-81, 205, 225, 447; V, 268, 393; VII, 70, 105, 407; VIII, 39, 264, 470; IX, 12; X, 12-13, 201).

Müstakil bir cevherden ibaret olan ruh ölümünden sonra da mevcudiyetini sürdürür. Nasların haber verdiği âhiret âleminin gerçek olabileceğini kabul etmek aklın gereğidir. Allah ölenleri kabirlerinde diriltir ve nimetle azabı hissetmelerini mümkün kılacak şekilde onlara hayat verir, böylece onlar sorulan soruları anlayıp cevap verecek bir hale gelirler. Ölüm insanların aklı melekelerinde bir değişiklik meydana getirmeyiz, çünkü aklı melekeler ruha ait niteliklerdir. Bazı büyük sûfîlerin söylediğine göre cehennem ehli azap görürken zaman zaman Hz. Peygamber'in şefaatinin bereketiyle uyuyarak azaptan kurtulurlar ve bu onlar için büyük bir rahmet olur. Keşfin bilinen bu husus uzak bir ihtimal değildir. Kâfirlerin bedenleri ve ruhları uzun devirler boyunca yandıktan sonra gerçeği görmelelerine engel olan perdeler kalkar, böylece âriflerin dünyada gördükleri cemalin izlerini görürler. Bu onların, içinde bulundukları azabın hafiflemesine vesile olur. Zira cemalin izlerini müşâhede ederken yanmak nerede ise hissedilmez. Hz. Yûsuf'un güzelliğini seyreden kadınların ellerini bıçakla kestikleri halde acı hissetmeyişleri bunu kanıtlayan örneklerden birini teşkil eder (a.g.e., I, 258; II, 94; III, 69, 70; IV, 461; V, 479, 485; VII, 415-416, 457; VIII, 423; IX, 126, 205).

Hakkında had cezası ve açık azap haberi bulunan günahlar büyük günahlardır. Bütün günahlar nefsin arzularına uymak ve dünyayı sevmekten kaynaklanır. Haramlara ve helâllere dair hükümleri

reddetmek, Hz. Peygamber'in yanı sıra diğer peygamberlerle alay etmek veya onları küçümsemek, velîleri inkâr etmek ve ilâhî buyrukları meşakkatli bulmak tekfir edilmeyi gerektiren hususlardandır (a.g.e., I, 179; II, 348; III, 394; IV, 68).

Büyük çapta Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tesirinde kalan İsmâil Hakkı Bursevî'nin, keşfi hemen hemen vahiyyle eşdeğer sayması ve bütün dinî meselelerin çözümünde kullanılabilecek kesin bir bilgi kaynağı olarak kabul etmesi, vahdet-i vücûd teorisine gerçek tevhid nazarıyla bakması ve bu konuda sahih olmayan bazı rivayetlere dayanması, gerçek anlamıyla nübüvvetin sona ermediğini savunup peygamberle velîleri paralel çizgilerde telakki etmesi, kâfirlerin cehennemde zaman zaman azaptan kurtulabileceklerine ve bir şekilde ilâhî cemali müşâhede edebileceklerine keşfe dayanarak inanması, onun genel çerçevede Ehl-i sünnet akaidinden ayrıldığı noktaları oluşturur. İsmâil Hakkı'nın zâhirî mânadan mecazi mânaya gitmemek gerektiğini savunmasına rağmen görüşlerini kanıtlamak için nasları çok defa uzak te'villere tâbi tuttuğu dikkatten kaçmamaktadır. Döneminden itibaren gerek tasavvuf çevrelerinde gerekse medreselerde eserleri okunduğundan İsmâil Hakkı'nın etkilerinin oldukça yaygın olduğunu söylemek mümkündür. İlâhiyyât konularına ilişkin görüşleri İbrahim Çapak tarafından incelenmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul 1389, tür.yer.; a.mlf., *Kitâbü'l-Hitâb*, İstanbul 1256, s. 4-20, 37, 43, 47-52, 59-62, 66-67, 72-79, 81, 95-97, 104-105, 111, 115, 121, 127-133, 136, 138, 142, 162-163; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, İstanbul 1980, s. 10-11, 16-28, 30-36, 43-44, 67-69, 155; a.mlf., *Kitâbü'n-Netice* (nşr. Ali Namli - İmdat Yavaş), İstanbul 1997, I, 71, 206, 268; II, 225, 294, 382; Mehmet Ali Aynî, *Türk Azizleri I: İsmail Hakkı*, İstanbul 1944, s. 120, 161, 219-220; el-Mu'cemü's-şûfî, s. 579; Çağfer Karadağ, *İbn 'Arabî'nin İtikadi Görüşleri*, İstanbul 1997, s. 26, 30, 53-55, 80-81, 91-95; İbrahim Çapak, *Bir Din Felsefesi Problemi Olarak Bursalı İsmail Hakkı'da Ulûhiyyet* (yüksek lisans tezi 1997), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 123; Ahmed Saîd Süleyman, "Vahdetü'l-vücûd ve ba'zu'l-efkârü'l-Bâ'niyye fi'l-kütübi't-Türkiyye li-İsmâ'îl Hakkî el-Bursevî", *Câmî'atü'l-Kâhire Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, XXX/1-2, Kahire 1968, s. 1 vd.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ - CAĞFER KARADAĞ

İSMÂİL HAKKI İZMİRLİ

(bk. İZMİRLİ, İsmail Hakkı).

İSMÂİL HAKKI TEKKESİ

Bursa'da
XVIII. yüzyıl başlarında
kurulmuş tekke.

Bursa'da Tuzpazarı semtinde Tekkemescidi sokağında bulunmaktadır. Hikmetizâde Dergâhı, Sırrî Zâviyesi, İsmâil Hakkı Âsitânesi ve İsmâil Hakkı Hankahı isimleriyle de anılır. İsmâil Hakkı Bursevî'nin 1096'da (1685) Bursa'ya geldiğinde oturduğu evle evine bitişik çilehâne, misafirhâne, semâhâne ve camisinden oluşan külliyyeden bugün sadece çilehâne, türbe, hazîre ve çeşme ayakta kalabilmiştir.

İsmâil Hakkı, Üsküdar'da ikamet ederken serhakim Derviş Ali Efendi'nin Bursa'daki tedris ve irşad görevine bıraktığı yerden devam etmesini rica eden mektubunu alınca Bursa'ya dönerek eski zâviyesine yerleşmiştir (1135/1723). Önce mevcut kitaplarıyla bir kütüphane kurmuş, daha sonra birikmiş parasının bir kısmını sadaka olarak dağıtıp geri kalanıyla zâviyesini genişletmeye ve bir cami inşa etmeye başlamıştır. Tekke ve cami dokuz ay gibi kısa bir zamanda tamamlanmıştır (28 Şevval 1135 / 1 Ağustos 1723). Cümle kapısındaki kitâbede caminin tamamlanmasına dair İsmâil Hakkı'nın bir manzumesi yer almaktadır ve tarih beyti şöyle-

İsmâil Hakkı Camii'nin harım kapısı - Tuzpazarı / Bursa

